

INTERPOLAREA ÎN TEXTUL EPICLEZEI A TROPARULUI DE LA CEASUL AL III-LEA

Deși problema a mai fost tratată în teologia românească de pr. prof. Petre Vintilescu¹, considerăm că este absolut necesar să punem în fața cititorului istoria acestei interpolări în inima Liturghiei ortodoxe și anumite păreri ale liturghiștilor mai vechi și mai noi despre acest tropar.²

Trebuie să subliniem că liturgica românească, deși este conștientă de istoria târzie a interpolării, nu a încercat niciodată să o înlăture, ci se limitează la o plasare puțin mai reușită a textului troparului și a stihurilor ce-l însoțesc. Trebuie să remarcăm însă faptul că, în momentul introducerii sale, troparul a fost plasat în însuși textul epiclezei, așa cum este și acum în Slujebnicul rusesc și așa cum era și în Liturghierul românesc până nu demult. Iată forma inițială a textului, conținând acest adaos (scris cu alt font):

Liturghia

Sfântului Ioan Gură de Aur – Epicleza

Încă aducem Ție această slujbă cu-vântătoare și fără de sânge, și Te chemăm, Te rugăm și cu umilință la Tine cădem: Trimite Duhul Tău cel Sfânt peste noi și peste aceste Daruri, ce sunt puse înainte[...]

Apoi preotul ridicându-și mâinile zice troparul Ceasului al III-lea:

Preotul: **Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela,**

Liturghia

Sfântului Vasile cel Mare – Epicleza

Pentru aceasta, Stăpâne Preasfinte, și noi, păcătoșii și nevrednicii robii Tăi, care ne-am învrednicit a sluji Sfântului Tău jertfelnic, nu pentru dreptățile noastre, că n-am făcut ceva bun pe pământ, ci pentru mila Ta și îndurările Tale, pe care le-ai vărsat cu prisosință peste noi, îndrăznind, ne apropiem de Sfântul Tău jertfelnic, și punând înainte cele ce închipuiesc Sfântul Trup și Sânge al Hristosului Tău, Ție ne rugăm și de la Tine cerem, Sfinte al sfinților, cu bunăvoința bunătății Tale, să vină Duhul Tău cel Sfânt peste noi și peste Darurile acestea ce sunt puse înainte și să le **binecuvânteze** pe dânezele și să le **sfințească** și să le **arate**:[...]

Apoi preotul ridicându-și mâinile zice troparul Ceasului al III-lea:

Preotul: **Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua**

¹ Troparul Ceasului al treilea în rânduiala Epiclesei // în rev. BOR, nr. 1-2/ 1937, pp. 1-21.

² Ioan ICĂ jr., *Cuviosul Atanasie din Paros († 1813), un „colivar” pedagog și liturgist uitat, despre troparul Ceasului III în epicleza euharistică* // în volumul omagial dedicat ÎPS Laurențiu Streza, Sibiu 2007, pp. 521-536; К. КЕРН, *Еucharистия*, pp. 253-260.

Bunule, nu-L lua de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Stih 1: Inimă curată zidește întru mine, Dumnezeuule, și duh drept înnoiește întru cele dinlăuntru ale mele. [în timpul fiecărui stih clericii fac câte o închinăciune.³]

Preotul, iarăși ridicându-și mâinile, zice:

Preotul: Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Stih 2: Nu mă lepăda de la fața Ta și Duhul Tău cel Sfânt nu-L lua de la mine.

Preotul iarăși: Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Slavă Tatălui și Fiului și Sfântului Duh. Și acum și pururea și în vecii vecilor. Amin.

[...] și fă, adică, pâinea aceasta, Cinstit Trupul Hristosului Tău, iar ceea ce este în potirul acesta, Cinstit Sângele Hristosului Tău, prefăcându-le cu Duhul Tău cel Sfânt.

de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Stih 1: Inimă curată zidește întru mine, Dumnezeuule, și duh drept înnoiește întru cele dinlăuntru ale mele. [în timpul fiecărui stih clericii fac câte o închinăciune.]

Preotul, iarăși ridicându-și mâinile, zice:

Preotul: Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Stih 2: Nu mă lepăda de la fața Ta și Duhul Tău cel Sfânt nu-L lua de la mine.

Preotul iarăși: Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci ni-L înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.

Diaconul: Slavă Tatălui și Fiului și Sfântului Duh. Și acum și pururea și în vecii vecilor. Amin.

[...] pâinea aceasta, adică, însuși Cinstitul Trup al Domnului și Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos.

Iar ceea ce este în potirul acesta, însuși Cinstitul Sânge al Domnului și Dumnezeuului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, care s-a vărsat pentru viața lumii.

[Prefăcându-le cu Duhul Tău cel Sfânt.]

Bineînțeles, într-o astfel de formă, această interpolare nu numai că este foarte evidentă, dar și alterează continuitatea și logica textului de bază al Liturghiei. Liturghiștii români (în special părintele profesor Petre Vintilescu), fiind conștienți de dificultatea eliminării toale a troparului, au insistat pe mutarea acestui text înaintea începutului epiclezei (vezi *Liturghierul*), problema rămânând însă și în continuare. De exemplu, la VAS, chiar și după mutarea troparului în fața epiclezei obținem un text care în mod evident este mutilat. Cum putem spune după stihul diaconului (*Slavă Tatălui și Fiului și Sfântului Duh...*), cuvintele *epiclezei*, care încep cu: *Pentru aceasta...? Pentru care aceasta?* Bineînțeles, pentru aducerea darurilor în schimbul celor

³ Dacă această interpolare este menținută în Liturghie, închinăciunea trebuie făcută în timpul stihului, în semn de pocăință – așa cum sugerează și ideea fiecărui stih. Rușii însă, în cea mai mare parte, obișnuiesc să țină mâinile ridicate și la stihuri, ceea ce nu pare a fi corect, întrucât gestul de ridicare a mâinilor este asociat cu invocarea, iar stihurile nu sunt rugăciuni de invocare. Și apoi e mult mai logic ca la fiecare stih clericii să-și facă semnul crucii (gest spre care indică mai ales stihul 3) și să facă o închinăciune. În felul acesta se face și economie de timp, având în vedere că și așa avem un adaos în text, care lungeste nejustificat epicleza.

enumerare la *anamneză*. Dar iată că acest lucru nu este nici pe departe clar, pentru că între *anamneză* și *epicleză* avem introdus un tropar cu trei stihuri.

Istoricul și liturgistul rus episcopul Porfirie Uspensky considera că acest adaos a fost făcut de patriarhul Filothei Kokinos, în secolul al XIV-lea, odată cu schimbarea Diataxis-ului, și că această idee ar fi de origine alexandrină, iar Filothei, ca monah la Sinai (care atunci era sub jurisdicția Alexandriei), ar fi preluat-o de acolo și ar fi introdus-o în edițiile oficiale de la Constantinopol. Profesorul Alexei Dmitrevski însă afirmă cu toată autoritatea că studiul manuscriselor infirmă această ipoteză și înclină spre alta, legată de controversa cu latinii în problema epiclezei.

Se știe că pentru prima dată problema a fost dezbătută în anul 1439 la Sinodul de la Florența, unde latinii respingeau necesitatea epiclezei, iar ortodocșii o apărau cu toată tăria. Anume în această perioadă apare și adaosul despre care este vorba, iar odată cu emiterea bulei papale a lui Pius al V-lea, în 1570 (după Conciliul Tridentin), unde dogma latină despre *transsubstantiatio* la cuvintele de instituire este proclamată oficial, și insistența ortodocșilor asupra troparului Ceasului al III-lea în textul epiclezei crește, atât la greci, cât mai ales la slavi. Deși se cunosc mai multe manuscrise din secolele al XV-lea–al XVI-lea care nu conțin acest tropar, observăm că majoritatea îl au – dacă nu în text, cel puțin scris, de o altă mână, pe marginea textului. Se știe că în secolul al XV-lea se întâlneau ambele practici, cu și fără adaos, iar începând cu secolul al XVI-lea, mai ales datorită edițiilor tipărite (în special la Veneția), mai toate edițiile slavone și mai multe ediții grecești apar cu acest adaos.⁴

Observăm că, de prin secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, grecii renunță la acest adaos, lovitura de grație fiind dată de „mișcarea colovarilor” din Athos⁵. Slavii însă îl păstrează și până astăzi – uneori apărându-l cu exces de zel.⁶ Din Slujebnicele slavonești adaosul a fost preluat și e menținut și astăzi în Liturghierul românesc.

Primul care a formulat anumite argumente împotriva acestei interpolări a fost monahul grec Evghenie Voulgaris (+ 1806) – întemeietorul Academiei athonite de la Vatoped, apoi episcop în Rusia, în timpul Ecaterinei a II-a. Puțin mai târziu, o carte foarte interesantă și destul de voluminoasă despre acest subiect a fost scrisă de un hierokeryx (ἱεροκέρυξ) – „sfințit-predicator/vestitor” – anonim și se păstrează și astăzi la Mănăstirea Xenofont.⁷

Autorul acestui tratat consideră inovația (interpolarea troparului Ceasului al III-lea în textul epiclezei) drept una „nepotrivită și negândită”. El protestează împotriva adaosului și cere ca Biserica să înlăture cât mai repede această greșeală și să interzică citirea troparului. Iată care erau principalele lui argumente:

1. Nici un manuscris vechi al Liturghiei Sfântului Vasile sau a Sfântului Ioan, până în secolul al XV-lea și chiar al XVI-lea, nu prevedea citirea acestui tropar.

⁴ Întrucât în momentul introducerii acestui adaos Liturghia Sfântului Vasile se săvârșea foarte rar (ca și astăzi), considerăm că el a fost introdus mai întâi în Liturghia Sfântului Ioan. Tocmai de aceea, chiar și în varianta primară de interpolare (nu cea de acum din Liturghierul românesc), în Liturghia Sfântului Ioan aceasta nu e făcută așa grosolan ca în cea a Sfântului Vasile și parcă e mai bine gândită. Bineînțeles, și în **CHR** cuvintele „și fă adică” puteau fi lăsate înainte de Troparul Ceasului al III-lea, așa cum sunt în **VAS** cuvintele „și să le binecuvânteze pe dânsule și să le sfințească și să le arate”. Interpolatorii însă în mod intenționat au rupt cuvintele „și fă” de fraza de mai sus și le-au unit cu fraza de mai jos: „pâinea aceasta...”, încercând să păstreze, în felul acesta, logica și continuitatea textului. Acum însă, când în Liturghierul românesc Troparul Ceasului al III-lea a fost plasat înainte de *epicleză*, ca o introducere la aceasta, textul propriu-zis al epiclezei poate fi reconstituit în forma primară, iar „și fă adică / așadar” din **CHR** să vină înaintea ambelor formule de binecuvântare, și nu lipit doar de formula de binecuvântare a pâinii.

⁵ E vorba mai ales de Sf. Nicodim Aghioritul și Sf. Atanasie din Paros.

⁶ Chiar și clericii, nefiind inițiați în acest subiect, au crezut uneori că troparul reprezintă *epicleza*, iar absența lui (la greci, de exemplu) ar fi o mare greșeală. Alții, în special bulgarii, au adăugat tot aici și troparul (iar uneori chiar și condacul) Cincizecimii – ceea ce complică și mai mult problema.

⁷ Cf. KERN, care citează după sinteza făcută de Porfirie USPENSKY în volumul al III-lea al *Istoriei Athonului*.

2. În erminiile clasice ale Liturghiei, scrise de Gherman al Constantinopolului, Nicolae Cabasila și Simeon al Tesalonicului, nu se vorbește despre necesitatea acestui tropar.

3. Interpolarea troparului și stihurilor (în locul indicat de noi în tabelul de mai sus) încalcă orice regulă de gramatică și face textul lipsit de logică și de sens⁸. [Observația însă este valabilă și pentru varianta de astăzi a Liturghierului românesc, unde de asemenea se observă lipsa de cursivitate a textului].

4. Anaforalele bizantine (VAS și CHR) sunt adresate lui Dumnezeu-Tatăl, iar troparul Ceasului al III-lea este adresat lui Dumnezeu-Fiul, ca Cel care a trimis la Cincizecime pe Sfântul Duh⁹ (a nu se confunda cu purcederea din Tatăl, din veșnicie). Prin urmare, introducerea acestui tropar face ca să începem rugăciunea către Tatăl, să o continuăm către Fiul și imediat să trecem iarăși către Tatăl – ceea ce e greșit.

Toate aceste argumente nu i-au convins însă pe ruși și pe români se renunțe la adaos. Astăzi, grecii, arabii, albanezii și o parte din diaspora ortodoxă nu au adaosul, iar restul îl mențin: fie în forma primară, fie înainte de textul epiclezei, imediat după „Ale Tale, dintru ale Tale...”.

Trebuie remarcat faptul că unii din cei care insistă pentru necesitatea acestui tropar aduc ca argument o mențiune a Sfântului Ioan Gură de Aur care spune că *preotul, înainte de rugăciunea prefacerii, ridică mâinile în sus*, iar deducția lor este că ridicarea mâinilor s-ar fi făcut anume la acest tropar. Dar argumentul este lipsit de orice valoare științifică. Preotul putea să țină mâinile ridicate în sus pe tot parcursul citirii Anaforalei (căci gestul nu era înțeles totdeauna doar ca unul de invocare), dar putea să ridice mâinile la cuvintele: *Trimite Duhul Tău cel Sfânt peste noi și peste aceste Daruri, ce sunt puse înainte...* – așa cum fac și astăzi mai mulți slujitori.

Curios că, deși această problemă se referă la „inima” Liturghiei și are chiar și anumite consecințe dogmatice în înțelegerea ei, teologii o consideră o simplă diferență a tradițiilor locale și nu ia nici o atitudine în uniformizarea momentului dat. Chiar și ultima ediție a Liturghierului românesc (București, 2012), deși aduce mai multe îmbunătățiri în textul Liturghiei, lasă troparul Ceasului al III-lea neatins, considerând, probabil, că mulți dintre preoți n-ar înțelege corect o eventuală suprimare a acestuia de la epicleză.

Noi însă, depășind acest aspect, propunem ca troparul să fie scos din Anafora și să fie rostit înainte de începutul Liturghiei, atunci când preotul se pregătește să dea binecuvântarea (*după schema de mai jos*). Aceasta ar sublinia mult mai clar caracterul penticostal al întregii Liturghii, iar stihurile din Psalmul 50 ar fi o mai bună pregătire duhovnicească pentru începutul Liturghiei. Această pregătire-închinare a preotului ar putea fi făcută chiar în timpul citirii Ceasului al III-lea, iar acolo unde acesta nu se citește, troparul va fi ca un substitut rezumativ al Ceasului III, care amintește de adunarea Apostolilor în foisorul din Sion în ziua Pogorării Duhului Sfânt (Fapte 2:1-4,15).

După sfârșitul tămâierii, fiind vremea a se face Dumnezeiasca Liturghie, vine preotul în fața Sfintei Mese, cu capul descoperit, iar diaconul în dreapta lui și, închinându-se împreună de trei ori, se roagă în taină, cu mâinile ridicate, zicând troparul Ceasului al III-lea¹⁰:

⁸ Și Atanasie din Paros atrage atenția asupra neconcordanței formelor verbale din acest text mixat.

⁹ Ioan 15:26 și 16:7 + Troparul praznicului Cincizecimii: *Binecuvântat ești Hristoase, Dumnezeul nostru [...], trimițându-le lor Duhul Sfânt...* Mai mult decât atât, acolo unde se adaugă acest tropar la epicleză, schimbarea „adresantului” rugăciunii este și mai evidentă, dar aceasta nu schimbă atitudinea celor care-l rostesc.

¹⁰ Înlocuirea rugăciunii „Împărate ceresc” cu acest tropar nu este o greșeală sau o inovație inadmisibilă, căci și „Împărate ceresc”, ca și întreaga rânduială de pregătire a preotului pentru slujirea Liturghiei, au fost adăugate destul de târziu în Liturghier și toate acestea nu fac parte din rugăciunile comunitare ale Liturghiei, ci sunt formule de evlavie personală a preotului.

Preotul: **Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci Îl înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.**

Diaconul, stih 1: **Inimă curată zidește întru mine, Dumnezeu, și duh drept înnoiește întru cele dinlăuntru ale mele.** [în timpul fiecărui stih clericii fac câte o închinăciune.¹¹]

Și iarăși ridicându-și mâinile, zice:

Preotul: **Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci Îl înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.**

Diaconul, stih 2: **Nu mă lepăda de la fața Ta și Duhul Tău cel Sfânt nu-L lua de la mine.**

Preotul iarăși: **Doamne, Cel ce ai trimis pe Preasfântul Tău Duh, în ceasul al treilea, Apostolilor Tăi, pe Acela, Bunule, nu-L lua de la noi, ci Îl înnoiește nouă, celor ce ne rugăm Ție.**

Diaconul, stih 3: **Doamne, buzele mele vei deschide și gura mea va vesti lauda Ta¹².**

Acest tropar cu stihurile lui se rostește pe parcursul întregului an, indiferent de sărbătoare sau perioada liturgică a anului. Și dacă nu este diacon, stihurile care însoțesc acest tropar voi fi rostite de preot.

¹¹ Închinăciunea trebuie făcută în timpul stihului, în semn de pocăință – așa cum sugerează și ideea fiecărui stih. Rușii însă, în cea mai mare parte, obișnuiesc să țină mâinile ridicate și la stihuri, fiind o asociere mecanică între ridicarea orarului de către diacon și ținerea mâinilor ridicate de către preot. Liturgic vorbind, numai invocarea din textul troparului se potrivește cu ridicarea mâinilor, pe când stihurile s-ar potrivi mai degrabă cu închinăciunea, așa cum fac românii.

¹² Psalmul 50:16.